

DZIAŁALNOŚĆ WARSZTATU ORGANMISTRZA ANDREASA HILDEBRANDTA W ELBLĄGU I JEGO OKOLICACH W LATACH 1711–1725

Słowa kluczowe: Andreas Hildebrandt, organy, budowniczy organów, Elbląg

Key words: Andreas Hildebrandt, The Organ, organbuilder, Elblag

Schlüsselworte: Andreas Hildebrandt, die Orgel, Orgelbauer, Elbing

Nowe informacje dotyczące biografii Andreeasa Hildebrandta, które ujrzały światło dzienne wraz z opublikowaniem przez Jerzego Mariana Michalaka w 2012 roku wyników swoich długoletnich badań¹, skłaniają do pochylenia się nad pierwszą fazą działalności uznanego organmistrza i uzupełnienia dotychczasowej literatury przedmiotu o aktualne informacje – przede wszystkim wynikające z oględzin obiektów *in situ*. Oględziny te, zrealizowane przez autora niniejszego tekstu, możliwe były przede wszystkim dzięki stypendium twórczemu w zakresie ochrony zabytków przyznanemu mu przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Kulturowego Narodowego w 2016 roku. Malujący się obraz sytuacji pozwala na stwierdzenie, że to właśnie w regionie Elbląga dopatrywać się można pierwszych odważnych realizacji Hildebrandta, które – zapewne – otworzyły mu drogę do późniejszych wielkich zleceń na terenie Gdańska. Poniższy tekst w kolejności chronologicznej prezentuje zatem prace zrealizowane przez warsztat Andreeasa Hildebrandta lub jemu przypisywane.

* Krzysztof Urbaniak – doktor habilitowany, kierownik Katedry Organów i Muzyki Kościelnej Akademii Muzycznej w Łodzi, adiunkt w Katedrze Organów Akademii Muzycznej w Krakowie; rzeczoznawca do spraw zabytkowych organów przy Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego, członek Baltisches Orgel Centrum e.V. (Stralsund), Stowarzyszenia na Rzecz Historycznych Organów Hansa Hummla (Olkusz), Förderkreis Organeum (Weener), ekspert ds. organów Komisji Muzyki Kościelnej Diecezji Elbląskiej; założyciel i dyrektor artystyczny Międzynarodowego Festiwalu Muzyki Organowej i Kameralnej w Pasłęku; autor publikacji poświęconych budownictwu organowemu oraz aspektom wykonawczym muzyki organowej.

¹ J.M. Michalak, *Unbekannte Einzelheiten zur Biographie eines bekannten Orgelmeisters und seiner Familie*, w: „Greifswälder Beiträge zur Musikwissenschaft 18”, Berlin 2012, s. 193–210.

ELBLĄG, KOŚCIÓŁ ŚW. MIKOŁAJA, PRACE ZREALIZOWANE OK. 1711 R.

Zgodnie z nowymi badaniami Bartosza Skopa jeden z pierwszych kontaktów Andreasa Hildebrandta z elbląskim instrumentarium organowym miał miejsce w 1711 roku. 31 lipca 1711 Hildebrandt dokonał w obecności organisty Diebego oględzin instrumentu kościoła św. Mikołaja². Najwyraźniej złożona przez organmistrza oferta musiała zyskać aprobatę zleceniodawców ponieważ podpisano z nim następnie kontrakt na bliżej nieokreślone prace, które jednak miały doprowadzić do pełnej naprawy instrumentu³.

ELBLĄG, KOŚCIÓŁ NMP, KONSERWACJA PRZEPROWADZONA W 1711 LUB 1712 R.

Zrealizowane przez Hildebrandta prace nad pochodzącymi z 1643 r. organami autorstwa Johanna Wernera są datowane przez Jana Jancę na rok 1711⁴, zaś Döring wskazuje w tym przypadku rok 1712 (przy czym prawdopodobnie odnosi się on do czasu zakończenia prac)⁵. Niewykluczone, iż Hildebrandt był zmuszony podjąć przerwane w wyniku śmierci organmistrza Tobiasa Lehmana lub Matthiasa Reißa prace z uwagi na zobowiązania wdowy po obu organmistrzach, Marii Elisabeth Reiß (wcześniej Lehmann), którą sam poślubił w 1710 roku⁶. Co ciekawe, zleceniodawcy kolejnych konserwacji mariackich organów w Elblągu chcieli najwyraźniej powierzać prace doświadczonym organmistrzom gdańskim: w 1682 r. Andreasowi Nitrowskiemu⁷ (ca. 1640–1698), w 1711 lub 1712 r. Andreasowi Hildebrandtowi, w 1779 r. Friedrichowi Rudolphowi Dalitzowi (1721–1804)⁸ oraz w 1816 r. Christianowi Ephraimowi Arendtowi⁹ (1766–1830). Na obecnym etapie badań nie jest niestety znany zakres wykonanych wówczas prac. Przypuszczalnie Hildebrandt nie tylko wyczyścił i naprawił cały mechanizm instrumentu, ale także wprowadził pewne zmiany do jego dyspozycji – zgodnie z typowymi dla siebie rozwiązaniami, przede wszystkim poprzez posze-

² Archiwum Państwowe Gdańsk, sygn. 369,1/3036, k. 16: *141 Andreas Hildebrands Orgelbauers in Dantzig gehaltene Obduction mit dem Organisten Diebe, wie die Orgel in der Pfarrkirchen beschaffen gewesen Ao 1711 d: 31 July*. Za informację dotyczącą tego źródła dziękuję panu Bartoszowi Skopowi.

³ *Ibidem*: *142 Contract mit dem Andreas Hildebrand wegen den Orgelbau, das Werk in der Pfarrkirche völlig zu reparieren*.

⁴ J. Janca, W. Renkewitz, *Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreussen von 1333 bis 1944*, Bd. I, Würzburg 1984, s. 187; Janca powołuje się na akta znajdujące się przez II wojnę światową w ówczesnym Staatsarchiv Elbing.

⁵ G. Döring, *Versuch einer Geschichte und Beschreibung der evangelischen Hauptkirche zu St. Marien in Elbing*, Elbing 1846, s. 38, 63.

⁶ J.M. Michalak, *Unbekannte Einzelheiten*, s. 195.

⁷ *Ibidem*, s. 63; J. Janca, W. Renkewitz, *Geschichte der Orgelbaukunst*, s. 138; Janca powołuje się na: H. Gerigk, *Musikgeschichte der Stadt Elbing*, w: *Elbinger Jahrbuch*, Heft 8, Elbing 1929.

⁸ G. Döring, *Versuch einer Geschichte*, s. 38, 64.

⁹ *Ibidem*, s. 38, 64.

zenie palety głosów 8'. Udokumentowana przez Döringa dyspozycja¹⁰ instrumentu z ok. 1846 r. wykazuje znaczące zmiany nie tylko w stosunku do przedrukowanego częściowo w formie facsimile kontraktu z 1643 r.¹¹, ale także względem opublikowanej w 1721 r.¹² przez Johanna Matthesona wersji, która z kolei prawdopodobnie odzwierciedla stan obiektu po zmianach wprowadzonych przez rodzinę Nitrowskich¹³:

Hauptwerk (Obermanual, von C bis c''')		Rückpositiv (Untermanual, von C bis c''')		Pedal von C bis d'	
Bordun	16'	Gedact	8'	Subbaß	16' (offen)
Prinzipal	8'	Quintadena	8'	Octave	8'
Holzflöte	8'	Prinzipal	4'	Violon	8'
Spitzflöte	8'	Spielflöte	4'	Flöte	8' (offen)
Salicional	8'	Flöte	4'	Octave	4'
Flöte	8'	Quinte	3' ¹³	Posaune	16'
Octave	4'	Octave	2'		
Flöte	4'	Mixtur	3fach		
Quinte	3'	Trompete	4'		
Octave	2'	(Zymbelsterne und Glockenspiel)			
Flageolet	1'				
Mixtur	3fach				
Trompete	8'				

Nebenzüge: 3 Sperrventile zu den beiden Manualen und dem Pedale. Tremulant. Calcantanglecke. 6 Bälge.

Interesujące, iż według Döringa instrument jeszcze w 1846 r. posiadał krótką oktawę wielką. Wskazuje to na zachowanie przez wszystkich kolejnych budowniczych XVII – początku XIX w. dawnych wiatrownic, które – jak w przypadku zachowanych do 1945 r. organów Johanna Wenera w Bartoszycach¹⁴ – posiadały zapewne w kancelach separacje (tzw. lamelle) dla wszystkich rejestrów. Tego rodzaju konstrukcja, w XVIII w. zupełnie już archaiczna, była na terenie Polski w XVII w. najwyraźniej stosunkowo rozpowszechniona i występuje m.in. w XVII instrumen-

¹⁰ G. Döring, *Versuch einer Geschichte*, s. 39.

¹¹ *Orgelbauanstalt A. Terletzki – Elbing Ihhaber Ed. Wittek Hoflieferant Sr. Königlichen Hoheit des Prinzen Friedrich Leopold von Preussen [...]* Älteste und größte Orgelbauanstalt Nordost-Deutschlands., katalog firmy. Wittek, niedatowany, s. 28.

¹² F.E. Niedt, J. Mattheson, *Friedrich Erhard Niedtens Musicalische Handleitung Zur Variation Des General-Basses [...]*, Hamburg 1721, wydanie faksymiliowe, Hildesheim, Zürich, New York 2003, s. 171–172.

¹³ W źródle błędnie jako „4”.

¹⁴ J. Janca, W. Renkewitz, *Geschichte der Orgelbaukunst*, s. 123–129.

tach zachowanych w kościele św. Andrzeja w Olkuszu (1611–1633), cysterskich kościołach klasztornych w Wąchocku i Sulejowie (oba zachowane tam instrumenty z ok. 1650 r.), ale także w spokrewnionym ze szkołą krakowską XVII w. kręgu budownictwa słowackiego (m.in. w organach Bartholomäusa Fromma w Kieżmarku z 1651 r.)¹⁵. Döring podkreśla ponadto w swoim tekście szlachetną, silną i punktualną intonację instrumentu, równomierne rozprzestrzenianie się dźwięku we wnętrzu kościoła (co z kolei przypisuje pozycji empory organowej) oraz chwali brzmienie rejestrów pryncypałowych, głosów Salicional 8' oraz Flöte 4' sekcji manualu głównego, jak również rejestrów Gedact 8' i Spielflöte 4' sekcji pozytywu¹⁶. Jak wskazują zachowane w archiwum Instytutu Herdera w Marburg archiwalne fotografie¹⁷, instrument do końca swojego istnienia (1944) zachował XVII-wieczne piszczałki frontowe z polichromowanymi labiami w kształcie tzw. oślich grzbietów. W swojej wersji powstałej w wyniku prac Hildebrandta w 1711 względnie 1712 r. instrument posiadał zapewne jeszcze kompletny XVII-wieczny chór pryncypałowy wszystkich sekcji oraz dawne głosy fletowe. Udokumentowana w 1846 r. dyspozycja sekcji pedału jest z kolei dla Hildebrandta wysoce nietypowa i w stosunku do dyspozycji pozostałych sekcji niesamodzielna. Istniejące we wspomnianej w dawniejszych wersjach dyspozycji rejestry wysokostopowe oraz dalsze głosy językowe sekcji pedału zostały usunięte zapewne podczas XIX-wiecznych prac. Jak wskazują zachowane rysunki empory i organów z 2. poł. XIX w.¹⁸, miechy klinowe znajdowały się w pomieszczeniu bezpośrednio za organami. Z uwagi na brak istnienia bocznych segmentów prospektu, sekcja pedału musiała się znajdować za główną szafą organową.

PRZEZMARK, KOŚCIÓŁ PODWYŻSZENIA KRZYŻA ŚWIĘTEGO, 1713

Dotychczasowa, opatrzona znakiem zapytania, atrybucja instrumentu¹⁹ może zostać potwierdzona przez badania komparatystyczne przeprowadzone wśród innych obiektów z warsztatu Andreasa Hildebrandta. Nie tylko profile gzymsów szafy organowej zostały wykonane w ten sam sposób i najwyraźniej tymi samymi narzędziami, jak miało to miejsce w przypadku obiektów w kaplicy św. Anny przy kościele św. Trójcy w Gdańsku (1710) oraz Pasłęku (1717–1719), ale także pewne detale konstrukcji

¹⁵ Wszystkie odniesienia do wiatrownic z separacjami dla każdego rejestru na podstawie własnych oględzin obiektów – Krzysztof Urbaniak.

¹⁶ G. Döring, *Versuch einer Geschichte*, s. 39–40: *Wie sich aus vorstehender Disposition ergibt, ist die Orgel also nur ein Werk von zweiter Ranggröße, auch muß die der alten Bauart noch eigene kurze Octave des Basses als eine das Spiel erschwerende Unvollkommenheit bezeichnet werden. Dagegen besitzt sie vor vielen neuern Orgeln den Vorzug einer edeln, kräftigen, und prompten Intonation, und in Folge der Lage ihres Chores den Vortheil einer gleichmäßigen Verbreitung des Tones nach allen Seiten der Kirche hin. Von einem seltenen Wohlklange sind die Prinzipalstimmen, Salicional und Flöte 4' des Hauptwerks; Gedact und Spielflöte des Rückpositivs.*

¹⁷ Sygnatury 4d150–4d156.

¹⁸ Archiwum Państwowe Gdańsk, sygn. 1151/195. Za informację na temat tego źródła bardzo dziękuję panu Bartoszowi Skopowi.

¹⁹ J. Janca, W. Renkewitz, *Geschichte der Orgelbaukunst*, s. 187.

samego instrumentu zostały zrealizowane w sposób powielający dawniejsze rozwiązania stosowane przez pracownię Hildebrandta. Na przykład piszczałki górnej kondygnacji pół oraz centralnej wieżyczki prospektu zostały obsadzone brzmiącymi piszczałkami dyszkantowego pryncypału 8' – podobnie jak w przypadku wspomnianych organów kaplicy św. Anny w Gdańsku – i zaopatrzane były w powietrze za pomocą, niestety niezachowanych, drewnianych konduktów wprost z wiatrownicy. Mimo usunięcia pierwotnie istniejących konduktów, kloc prospektowy dyszkantowego pryncypału 8' pozostał jednak do dziś wewnątrz szafy organowej. Instrument posiadał pierwotnie stół gry umieszczony na tylnej ścianie szafy organowej, o czym świadczy zachowany w cokole szafy organowej otwór, przez który organista mógł patrzeć w stronę ołtarza. Dolna kondygnacja prospektu posiadała 53, zaś górna – 39 piszczałek frontowych. Instrument miał zatem zapewne zakres klawiatury obejmujący podobnie jak zachowane obiekty w Pruszczu Gdańskim (1728) i Pasłęku (1717–1719) 49 klawiszy (C-c³), przy czym pewne części piszczałek prospektowych była zapewne niema. Same piszczałki frontowe zostały udokumentowane fotograficznie na zdjęciu opublikowanym w 1984 r.²⁰ i posiadały typowe dla Hildebrandta smukłe, półokrągłe, wlotowywane, wypukłe labia dla piszczałek w bocznych i prawdopodobnie także w centralnej wieżyczce oraz wygnianate półokrągłe labia dla piszczałek w polach prospektu. Według Harnocha²¹ instrument posiadał pierwotnie 13 rejestrów i jeden manual (bez pedału). Dyspozycja była zapewne zbliżona do tej, którą udokumentowano w przypadku organów kaplicy św. Anny przy kościele św. Trójcy w Gdańsku – Principal 4' jako brzmieniowa podstawa wolumenu, wzmocniony od c¹ przez dyszkantowy Principal 8', prócz tego fletowe rejestry kryte względnie półkryte w wersji 8', jak np. Hohflöte 8' – u Hildebrandta zawsze o konstrukcji fletu rurkowego – oraz Quintadena. Pleno zwieńczone było z pewnością ok. 4-chórowym rejestrem Mixtur i uzupełnione przez samodzielne wysokostopowe rejestry chóru fletowego, rejestr językowy i – być może – także rejestr smyczkowy. Snycerka prospektu, wykorzystująca intensywnie motywikę akantową, wykazuje bliskie pokrewieństwo z ornamentami szafy organów w Pasłęku, w których wykonanie dowodnie zaangażowany był elbląski snycerz. Architektura przezmarckich organów powtórzona została w wersji 8' przez Friedricha Rudolfa Dalitza (1721–1804) w latach 1756–1757 w jego instrumencie wówczas ewangelickiego kościoła przy rynku staromiejskim w Toruniu. Tego rodzaju „cytat” udowodniony jest także w przypadku instrumentu pasłęckiego, którego szafy stanowią 8-stopowy wariant szafy organów kaplicy św. Anny w Gdańsku. Idea dyszkantowego pryncypału 8' umieszczonego w górnej kondygnacji prospektu przetrwała w kręgu Hildebrandta jeszcze co najmniej do ok. 1770 r., przy czym jednym z prawdopodobnie ostatnich przykładów jej realizacji były organy Dalitza w kaplicy angielskiej w Gdańsku²².

²⁰ Ibidem, Abb. 42 a.

²¹ A. Harnoch, *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in den Provinzen Ost- und Westpreussen / nach gedruckten und ungedruckten Quellen dargestellt von Agathon Harnoch*, Neidenburg 1890, s. 417.

²² Dyspozycję opublikowano w: J. Janca, W. Renkewitz, *Geschichte der Orgelbaukunst*, s. 277–288. Fotografia zachowana jest m.in. w archiwum fotograficznym Instytutu Herdera w Marburg, sygn. 203294.

Po przebudowie na system pneumatyczny zrealizowanej przez firmę Eduarda Witteka (1901 r.)²³ oraz rozszabrowaniu wnętrza instrumentu (zapewne już po 1945 r.) organy zachowane są fragmentarycznie i czekają na konserwację, która prawdopodobnie przywróci je do stanu z 1901 r. Prócz szafy organowej z oryginalnymi kłocami prospektowymi i grzebieniami zachowane są wiatrownice, stół gry, miech i część drewnianych piszczałek organów Witteka.

PASŁĘK, KOŚCIÓŁ ŚW. BARTŁOMIEJA, 1717–1718

Wyjątkową pozycję wśród instrumentów Hildebrandta ma jego najprawdopodobniej pierwsze wielkich rozmiarów dzieło, posiadające bogatą dokumentację zachowaną przede wszystkim w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie²⁴ oraz w Evangelisches Zentral Archiv w Berlinie²⁵, jak również monografię wydaną z okazji przebudowy instrumentu w latach 1928–1929²⁶ oraz dwujęzyczne wydawnictwo z okazji zakończenia konserwacji i rekonstrukcji organów w latach 2010–2013²⁷. Pasłęcki instrument, wokół którego budowy toczył się spór między Andreasem Hildebrandtem i Johannem Josua Mosengelem²⁸, stanowił krok milowy nie tylko w działalności warsztatu Hildebrandta, ale także w budownictwie organowym Prus Wschodnich i Zachodnich. Po raz pierwszy powstało dzieło, które posiadało pełną chromatyczną oktawę wielką w sekcji pedału oraz w obu sekcjach manualowych. Hildebrandt umieścił mechanizm instrumentu w dwóch zupełnie niezależnych szafach organowych, ustawionych pod kątem ok. 40° względem siebie, z których każda stanowiła 8-stopową wersję powstałej w 1710 r. szafy organów kaplicy św. Anny przy kościele św. Trójcy w Gdańsku. Niewątpliwie organy kościoła św. Bartłomieja w Pasłęku pomyślane były jako reprezentacyjny obiekt, mogący konkurować z najlepszymi organami regionu, skoro jeszcze w 1897 r. pisano, iż po ukończeniu budowy instrument pasłęcki uchodził za najlepszy w Prusach Wschodnich, tuż po organach katedry w Królewcu²⁹. W szafie po stronie południowej Hildebrandt umieścił bezpośrednio ponad sobą oba zespoły

²³ Katalog dzieł firmy Orgelbauanstalt A. Terletzki, Inh. Ed. Wittek, Elbing 1908, s. 16; organy po 1901 r. posiadały 12 rejestrów rozdzielonych między 2 manualy i pedały.

²⁴ Sygnatury XX. HA EM 51e2 nr 37, 51, 76 – kopie tej dokumentacji obejmującej lata 1749–1803 i zawierającej umowy oraz kosztorysy kolejnych prac przy instrumentacie znajdują się w archiwum Parafii Rzymskokatolickiej św. Józefa w Pasłęku.

²⁵ Sygnatura EZA 7/19511 – dokumentacja obejmuje okres przebudowy instrumentu w latach 1928–1929 i zawiera m.in. opinie rzeczoznawcze.

²⁶ F. Kluge, *Die Orgel der St. Bartholomäuskirche zu Pr. Holland [...] Aus Anlass des Umbaus im Jahre 1929*, Pr. Holland 1929.

²⁷ *Organy Andreasa Hildebrandta w kościele św. Bartłomieja w Pasłęku. Dzieje i Konserwacja / Festschrift zur Orgelweihe der Andreas-Hildebrandt-Organ in der St. Bartholomäuskirche in Pasłęk*, red. Teresa Piech, Martin Rost, Krzysztof Urbaniak, Kraków 2013.

²⁸ J. Janca, W. Renkewitz, H. Fischer, *Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreussen von 1333 bis 1944*, Bd. II. 1., s. 47–48.

²⁹ G. Conrad, *Preuß. Holland einst und jetzt. Festschrift zur Feier des sechshundertjährigen Bestehens der Stadt Pr. Holland am 29. September 1897 von Georg Conrad, Amtsrichter in Mülhausen (Kreis. Pr. Holland)*, Pr. Holland 1897, s. 188: *Die Orgel ist ein vorzügliches Werk des Orgelbauers Hildebrandt aus Danzig, die mit Hilfe eines Elbinger Bildschnitzers*

manuałowe Hauptwerk oraz Oberwerk, zaś po stronie północnej – również bezpośrednio ponad sobą – dwie wiatrownice sekcji pedałowej. Instrument pierwotnie nie posiadał połączeń między sekcjami manuałowymi³⁰, ani też między sekcjami manuałowymi a werkiem pedałowym. Stół gry umieszczony został w cokole południowej szafy organowej. Mimo licznych konserwacji instrumentu, zrealizowanych m.in. przez organmistrza Obucha, który w 1750 r. miał dokonać demontażu, konserwacji oraz ponownej instalacji instrumentu, aby prezentował się on dokładnie w takiej samej formie, w jakiej pozostawił go Hildebrandt tuż po ukończeniu dzieła³¹ oraz firmę Sauer, która w latach 1928–1929 dokonała przebudowy organów na system pneumatyczny wbrew opinii prof. Biehle z Bautzen, rzeczoznawcy Ministerstwa Nauki, Sztuki i Wykształcenia Ludowego³², zachowała się znaczna liczba oryginalnych elementów instrumentu z 1719 r. Po konserwacji i rekonstrukcji przeprowadzonej w latach 2010–2013 przez Orgelwerkstatt Wegscheider z Dreżna instrument prezentuje się w formie możliwie bliskiej wersji z 1719 r. Z warsztatu Hildebrandta pochodzą: obie szafy organowe wraz z większością piszczałek frontowych rejestrów, 4 wiatrownice (dwie należące do sekcji Hauptwerku i dwie należące do sekcji pedału),

- piszczałki w 25 z 36 rejestrów,
- liczne elementy stoły gry,
- 4 miechy klinowe wraz z kompletnym systemem kanałów powietrznych,
- fragmentarycznie traktura,
- liczne elementy mechanizmu wirujących gwiazd wraz z grającymi na dzwonkach aniołami w prospekcie.

Pod względem konstrukcji i menzuracji zachowanych piszczałek istnieją liczne pokrewieństwa względem zachowanego instrumentu w Pruszczu Gdańskim (1728) oraz niezachowanego ale udokumentowanego fotograficznie instrumentu z kościoła św. Barbary w Gdańsku (1746). Chór pryncypałowy całego instrumentu wyprowadzony jest z tej samej menzury szerokościowej. Jediną różnicą menzuracji pomię-

1717–1719 erbaut und am ersten Pfingstfeiertage 1719 (28. Mai) eingeweiht wurde. Sie galt bei ihrer Erbauung als die beste Orgel nach der Orgel in der Domkirche zu Königsberg.

³⁰ F. Kluge, *Die Orgel*, s. 12: *Eine Manualkoppel, durch welche beide Manuale (Klaviere) zugleich gespielt werden können, hatte Hildebrandt nicht voegesehen.*

³¹ *Ibidem*, s. 9: [...] *und danächst hinwiederum solche Orgel wieder ordentlichen in der Kirche zu Preußisch Holland an Orth und Stelle aufzusetzen und dergestalt abzuliefern, daß dieselbe in eben demjenigen Zustande, als neu vom Orgelbauer Hildebrandt, abgeliefert worden, sich befinden, und niemand daran Was auszusetzen haben möge.*

³² EZA 7/19511, opinia prof. Biehle z 14 września 1929 r.: *Die vor einer Hinreise angestellten Erörterungen, schriftlich und auch telefonisch, mit dem Herrn Superintendenten in Pr. Holland und der Orgelbauanstalt Sauer in Franktuf a.d.O. ergaben, daß das Werk bereits auseinander und zum größten Teile in die Werkstatt nach Frankfurt genommen worden ist. Die Aufschlüsse, die ich dabei erhielt, liessen es zwecklos erscheinen, nach einem der Orte oder nach beiden zu reisen, weil ein klares Bild über den ursprünglichen Zustand nicht zu gewinnen gewesen wäre. [...] Es ist jetzt die Durchführung des Kostenanschlages Sauer vom 4. Mai 1928 in die Wege geleitet und auch bereits in Angriff genommen. Auch wenn man anderer Ansicht über den Plan sein wollte, so kann in dem vorgeschrittenen Stadium kaum noch davon abgewichen werden. Rozległa dokumentacja związana z planowaną konfiskatą piszczałek frontowych na cele wojenne w 1917 r. oraz z pracami z lat 1928–1929 zachowana jest w Archiwum Państwowym w Gdańsku, sygn. 367/450 (mikrofilm M 8283) – za informację na temat wspomnianej dokumentacji dziękuję jej odkrywczy – panu Bartoszowi Skopowi.*

dzy poszczególnymi sekcjami jest szerokość labiów – najszersze Hildebrandt przewidział dla sekcji pedału, nieco węższe dla sekcji manuału głównego, zaś najwęższe dla sekcji Oberwerku. Różnicę stanowi głos Tertie $1\frac{3}{8}$, który jest szerszy od oktawy 2' od 4 półtony. W przypadku chóru metalowych fletów rurkowych (HW: Holflöte 8' i Rohrflöte 4', Ped: Nachthorn 2') menzura jest dla każdego z nich identyczna. Rejestr Kurtzflöte 8' posiada również konstrukcję fletu rurkowego, jednak jego menzura jest o 2 półtony węższa niż głosu Holflöte 8'. Pedałowy drewniany flet rurkowy Holflöte 8' posiada długie drewniane rurki wykonane z czterech sklejonych listewek każda. Rejestry Quintatön 16', Quintatön 8' oraz Quinta $10\frac{2}{3}$ wyprowadzone są także z tej samej menzury, przy czym Quinta $10\frac{2}{3}$ posiada wyższe od pozostałych kwintatonów wycięcia. Zrekonstruowane w znaczącym stopniu głosy smyczkujące Viol di Gamba 8' oraz Salicional 4' posiadają odwrotnie koniczną geometrię piszczałek, zaś pod względem menzury rejestr 8' jest szerszy o 2 półtony od głosu Salicional 4'. Chór dębowych fletów drewnianych oparty jest w sekcji Oberwerku krytym głose Flöte douce 8', którego brzmienia może być rozjaśnione poprzez dodanie wąsko mierzowanego głosu konicznego Fleute douce 4' i domknięte poprzez dodanie krytego i przedętego rejestru Traverse 2' – zrekonstruowanego na podstawie analogicznego egzemplarza z pracowni Friedricha Rudolpha Dalitza zachowanego w IV manuale słynnych organów oliwskich. W sekcji manuału głównego drewniany chór fletowy reprezentowany jest przez rejestr Gedacktlöte 8', który pod względem konstrukcji jest analogiczny względem krytego rejestru drewnianego sekcji Oberwerku, posiada jednak szersze labia. Rejestr Nasat $2\frac{2}{3}$ o stosunkowo wąskiej konicznej menzurze posiada szeroko mierzowane labia. Pedałowy Unter Bas Ged. 16' ma stosowaną przez Hildebrandta w sposób standardowy menzurę identyczną względem drugiego zachowanego egzemplarza z jego pracowni – istniejącego w organach kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Pruszczu Gdańskim (1728). Obydwa wspomniane rejestry subbasowe posiadają drewniane, dwulabialne piszczałki. Szczególną funkcję posiada Unter Bas Off. 16', będący szeroko mierzowanym rejestrem otwartym o wysokich wycięciach i delikatnym, nieco smyczkującym brzmieniu. Chór rejestrów językowych z rodziny trompetowej (HW: Trompet 8', Ped.: Trompeten Bas 8', Schalmey 4') posiada rezonatory wykonane z pokrytej folią cynową blachy żelaznej (tzw. *biała blacha*, *Weissblech*), otwarte i półokrągło zakończone rynienki oraz (podobnie jak pozostałe głosy językowe) drewniane nogi oraz główce. Pod względem menzury trompety 8' są zbliżone (choć menzura piszczałek głosu Trompeten Bas 8' przyrasta szybciej w oktawie małej). Schalmey 4' jest natomiast mierzowany bardzo wąsko, przez co uzyskuje charakterystyczne, nieco nosowe brzmienie. Głos Fagot 16' posiada lekko koniczne i prosto zakończone rynienki z ołowianą nakładką oraz drewniane rezonatory stosunkowo wąskiej menzury. Mała wielkość otworu w ołowianych nakładkach rynienek wraz z wąską menzurą rezonatorów odpowiada za kameralne brzmienie tego rejestru. Rejestry Vox humana 8' oraz Schalmose 8' zostały zrekonstruowane na podstawie fotogrametrycznej analizy fotografii rejestrów Vox humana 8' oraz Dulcian 16' z organów kościoła św. Barbary w Gdańsku, ukończonych przez Hildebrandta w 1747 r. Oba rejestry posiadają prosto zakończone, lekko koniczne rynienki wyposażone w basowym przedziale skali w ołowiane nakładki. Rezonatory obu głosów są podwójnie koniczne (*Doppelkegelform*), przy czym w przypadku głosu

Vox humana są one zbliżone do nowszej formy tego samego rejestru stosowanej przez warsztat Arpa Schnitgera (np. organy w Uithuizen). Rezonatory głosu Schalmose posiadają długość równą połowie naturalnej długości rezonatorów głosu 8'.

Sekcja Oberwerku wyposażona jest dodatkowo w urządzenie transponujące ($a^1 = 465 \text{ Hz} / 415 \text{ Hz}$), pozwalające na zmianę wysokości stroju z *Chorton* na *Kammerton*.

Tremulant umieszczony na zewnątrz kanału zrekonstruowany został na podstawie egzemplarza zachowanego w instrumencie przypisywanym warsztatowi Hildebrandta zachowanych w Tui.

Urządzenie *Glockenstern* zachowane częściowo i zrekonstruowane według pierwotnego założenia opiera się na poruszonym powietrzem kole wiatrowym (*Windrad*). Kondukt doprowadzający powietrze do owego koła połączony jest z oddzielną kancelą w wiatrownicach (HW oraz górna wiatrownica pedałowa). Wahacze poruszane przez wypustki na osi koła wiatrowego powiązane są następnie z abstraktami, które z kolei poruszają systemem wałków skrętnych połączonych z jednym z ramion każdej z 8 figurek aniołów posadowionych w górnej kondygnacji prospektów. Wykonany z kutego żelaza mechanizm młoteczkowy uderza następnie w określonej sekwencji w mosiężne dzwonki umieszczone w drugim ramieniu figurek i nastrojone na akord G-dur.

Koncepcja brzmieniowa sekcji pedałowej oparta jest na dwóch niezależnych wiatrownicach, z których każda wyposażona jest w urządzenie *Sperrventil* umożliwiające między innymi sprawne przeregistrowywanie bez konieczności obsługi większej liczby cięgieł rejestrowych. Na górnej wiatrownicy pedałowej umieszczone są głosy stanowiące labialne *pleno* (Unter Bas Ged. 16', Quinta $10\frac{2}{3}'$ o 4 największych piszczałkach umieszczonych w prospekcie, Principal 8' w prospekcie, Octaf 4' i Rausch Quinta 2 fach). Na dolnej wiatrownicy pedałowej umieszczono natomiast chór 3 głosów językowych (Fagot 16', Trompete Bas 8', Schalmey 4'), rejestry o dynamice piano (Unter Bas Off. 16', Hoflöte 8', Nacht Horn 2') oraz głos Octaf 2', który wraz z rejestrn Rausch Quinte 2 fach uzupełnia się do 3-chórowej mikstury opartej na chórze 2'. Wobec braku wyraźnych punktów odniesienia wśród zachowanych piszczałek instrument nastrojono w temperaturze według działającego w Królewcu Neidhardta (*große Stadt*, 1724), przy czym wysokość stroju wynosi ca. 465 Hz. Zachowany częściowo stół gry wbudowany jest w cokołową część południowej szafy organowej. Obie klawiatury manualowe (C-c³) zrekonstruowane zostały wg klawiatury z warsztatu ucznia Hildebrandta – Christopa Heinricha Obucha zachowanej w organach w Mołtajnach (1782). Menzura tej klawiatury pasuje dokładnie do zachowanych na ramie wałków skrętnych sekcji manualu głównego pasłeckich organów oznaczeń biegu abstraktów. Dębowa klawiatura pedałowa (C-d¹) z kolei wykonana została na podstawie egzemplarza z Pruszcza Gdańskiego (1728) oraz zbudowanej przez Obucha klawiatury organów w Wilczętach (1776). Ciągła rejestrowe (42) zostały umieszczone w trzech rzędach po obu stronach klawiatur i wyposażone są w toczone uchwyty o formie identycznej względem uchwytów zachowanych w instrumencie Hildebrandta w Jelonkach (1725). Okładziny klawiszy diatonicznych wykonane są z hebanu, zaś klawiszy chromatycznych – z kości. Zachowane w oryginale tabliczki z nazwami rejestrów wykonane są z impregnowane-

go na czerwono papieru, na którym sztancą wyciśnięto złożone napisy. Obrazowanie tabliczek jest pozłożone, zaś ramka wokół nazwy każdego rejestru – srebrzona.

Traktura gry instrumentu wykonana jest z elementów drewnianych (wałki, abstrakty) oraz metalowych (kątowniki), których układ odtworzony został na podstawie zachowanych wewnątrz instrumentu śladów, odnalezionych pod podłogą chóru fragmentarycznie zachowanych wahaczy, abstraktów (w dwóch grubościach), ramionek oraz gniazd wałków skrętnych, jak również na podstawie analogii względem instrumentu w Pruszczu Gdańskim (1728). Traktura rejestrowa wykonana z kutyh elementów metalowych (kątowniki, miecze oraz w sekcji manualu głównego i Oberwerku wałki skrętne) oraz drewnianych odtworzona została na podstawie zachowanych relikwów oraz analogii w instrumencie z Pruszcza Gdańskiego.

Wiatrownice organów wykonane są w sposób typowy dla Hildebrandta i posiadają swoje analogie w postaci egzemplarzy zachowanych w Pruszczu Gdańskim oraz w Jelonkach. Wykonana z dębu rama wypełniona jest dębowymi separacjami tworzącymi kancele. Spód oraz wierzchni blat wiatrownicy wykonane są z wielu oddzielnych listewek (tzw. *gespundete Kanzellen*). Dębowe wentyle zamocowane są nie tylko poprzez wklejenie do komory klapowej, ale także poprzez drewnianą listwę przykręconą do wnętrza komory klapowej za pomocą kutyh śrub. Miejsca dostępu do owych śrub od spodniej strony wiatrownicy wyposażone są w niewielkie oskórowane szpunty, po których wyjęciu możliwe jest wprowadzenie do komory klapowej długiego śrubokrętu i odkręcenie wspomnianej listwy. Dolna płyta komory klapowej wykonana jest z drewna iglastego, kłocę piszczalkowe – z lipy. Ławeczki piszczalkowe wykonane są także z drewna iglastego.

Instrument zachował oryginalny zespół 4 miechów klinowych o jednej fałdzie każdy, połączonych z systemem oryginalnych kanałów powietrznych. Miechy sekcji manualowych i sekcji pedałowey nie są od siebie oddzielone. Kanały powietrzne poprowadzone pod podłogą empory organowej łączą się poprzecznymi odcinkami w taki sposób, iż układ kanałów odpowiada kształtowi litery „H”. Organy posiadają następującą dyspozycję (symbolem * oznaczone są rejestry zawierający piszczalki lub też fragmenty piszczalek z lat 1717–1719):

Manual C – c³

Quintatön	16' *
Principal	8' *
Quintatön	8' *
Gedackt Flöte	8' *
Hol Flöte	8' *
Viol di Gamba	8'
Octaf	4' *
Rohr Flöte	4' *
Quinta	2⅔' *
Octaf	2' *
Tertie	[1⅓']
Mixtur	4fach [1⅓']

Trompet 8'

Ventil

Ober Werck $H_1 - c^3$

Kurtz Flöte 8'
 Flöte douce Gd. 8' *
 Principal 4' *
 Fleute douce 4' *
 Salicional 4' *
 Nasat $2\frac{2}{3}'$ *
 Octaf 2' *
 Traverse 2'
 Sesquialter 2fach [$2\frac{2}{3}'$]
 Schalmose 8'
 Vox humana 8'

Ventil

Tremulant [OW + HW]

Glocken *

tranpozycja 465 Hz – 415 Hz

Pedal C – d¹

Unter Bas Off. 16' *
 Unter Bas Ged. 16' *
 Quinta $10\frac{2}{3}'$ *
 Principal 8' *
 Ho[]flöte 8' *
 Octav 4' *
 Octaf 2'
 Nacht Horn 2' *
 Rausch Quinta 2fach [$1\frac{1}{3}'$]
 Fagot 16' *
 Trompeten Bas 8' *
 Schalmey 4' *

Unter Ventil

Ober Ventil

Układ głosów mieszanych jest następujący:

Mixtur 4fach

C 1⅓' 1' ⅔' ½'
 c⁰ 2' 1⅓' 1' ⅔'
 c¹ 2⅔' 2' 1⅓' 1'
 c² 4' 2⅔' 2' 1⅓'

Sesquialtera 2fach

2⅔' 1⅓' (bez repetycji)

Rauschquinta 2fach

C 1⅓' 1' (bez repetycji)

Układ cięgieł rejestrowych jest następujący:

a) po lewej stronie klawiatur manualowych:

Ventil	Quintatön 16'	Quintatön 8'	Octaf 4'	Rohr Flöte 4'	Octaf 2'	Mixtur 4fach
Ventil	Tremulant	Kurtz Flöte 8'	Schalmose 8'	Fleute Douce 4'	Salicional 4'	Traverse 2'
Ober Ventil	Unter Bas Ged. 16'	Octav 4'	Nacht Horn 2'	Hoflöte 8'	Fagot 16'	Schalmey 4'

b) po prawej stronie klawiatur manualowych:

Trompet 8'	Tertie	Quinta 2⅔'	Viol di Gamba 8'	Hol Flöte 8'	Gedackt Flöte 8'	Principal 8'
Sesquialter 2fach	Octaf 2'	Nasat 2⅔'	Vox humana 8'	Flöte Douce Gd. 8'	Principal 4'	Glocken *
Trompeten Bas 8'	Unter Bas Off. 16'	Octaf 2'	Rausch Qui- nta 2fach	Quinta 10⅔'	Principal 8'	Unter Ventil

Ustawienie rejestrów na wiatrownicach jest następujące:

Manual:

Principal 8' (prospekt)

Quintatön 16'

Gedackt Flöte 8'

Quintatön 8'

Hol Flöte 8'

Octaf 4'

Quinta 2 $\frac{2}{3}$ '
Rohr Flöte 4'
Tertie
Octav 2'
Viol di Gamba 8'
Mixtur 4fach
Trompet 8'

Oberwerk:

Principal 4' (prospekt)
Kurtz Flöte 8'
Flöte Douce G. D. 8'
Fleute Douce 4'
Traverse 2'
Nasat 2 $\frac{2}{3}$ '
Octaf 2'
Salicinal 4'
Sesquialter 2fach
Schalmose 8'
Vox humana 8'

Pedal – Oberlade:

Principal 8' (prospekt)
Unter Bas Ged. 16'
Quinta 10 $\frac{2}{3}$ ' (częściowo prospekt)
Octav 4'
Rausch Quinta 2fach

Pedal – Unterlade:

Nacht Horn 2'
Octaf 2'
Hoflöte 8'
Unter Bas Off. 16'
Fagot 16'
Trompeten Bas 8'
Schalmey 4'

Układ tonów na poszczególnych wiatrownicach (odzwierciedlony częściowo w układzie piszczałek frontowych jest następujący):

Oberwerk:

g h dis¹ g¹ h¹ dis² g² h² / Dis H G F A cis f / a² f² cis² a¹ f¹ cis¹ a / Dis Cis H₁ B₁
C D E / b d¹ fis¹ b¹ d² fis²
b² / fis d B Fis Gis c e / c³ gis² e² c² gis¹ e¹

Manual:

A F Cis Dis G H g¹ dis² h² g² h¹ dis¹ h g f a cis¹ f¹ cis² a² f² a¹ dis cis /// c d e b¹
fis² b² d² fis¹ d¹ b fis
gis c¹ e¹ c² gis² c³ e² gis¹ B Fis D C E Gis

Pedal – wiatrownica dolna:

Fis Gis B c c¹ d d¹ e dis gis b / E D C Cis Dis / a g f dis cis¹ cis h H A G F

Pedal – wiatrownica górna:

A F Cis Dis G / h g f a cis¹ / dis cis H B c d e / c¹ gis fis b d¹ / Fis D C E Gis

Konstrukcja piszczałek poszczególnych rejestrów:

Manual:

Principal 8'

– rejestr prospektowy obsadzony otwartymi piszczałkami cynowymi, posiada półokrągłe, wlotowywane i silnie wypukłe labia dla piszczałek w wieżach oraz wygniatane labia półokrągłe dla piszczałek w polach prospektu; rejestr zawiera materiał z lat 1717–1719,

Quintatön 16'

– rejestr obsadzony krytymi piszczałkami wykonanymi z metalu organowego, posiadającymi baczki i łączącą je poziomą listwę pod dolnym labium; rejestr zawiera materiał z lat 1717–1719, Gedackt Flöte 8' – rejestr obsadzony krytymi drewnianymi piszczałkami dębowymi o przyklejanych forsziągach; w całości z lat 1717–1719,

Quintatön 8'

– konstrukcja i datowanie jak w przypadku rejestru Quintatön 16',

Hol Flöte 8'

– rejestr obsadzony rurkowymi piszczałkami (rurki skierowane do wewnątrz korpusów piszczałek w oktawie wielkiej, w przypadku pozostałych piszczałek – rurki skierowane na zewnątrz korpusów piszczałek), w oktawie wielkiej ruchome dekle, pozostałe piszczałki – wyposażone w dekle zalutowane na stałe; rejestr zawiera piszczałki z lat 1717–1719,

Octaf 4'

- rejestr obsadzony wykonanymi z metalu organowego piszczałkami otwartymi o wygniatanych półokrągłych labiach; rejestr zawiera piszczałki z lat 1717–1719,

Rohr Flöte 4'

- rejestr obsadzony piszczałkami o konstrukcji i datowaniu analogicznym względem głosu Hol Flöte 8', wszystkie piszczałki wyposażone w zalutowane na stałe dekle,

Quinta 2 $\frac{2}{3}$ '

- rejestr obsadzony otwartymi piszczałkami o konstrukcji i datowaniu analogicznym względem rejestru Octaf 4',

Octaf 2'

- rejestr obsadzony otwartymi piszczałkami o konstrukcji i datowaniu analogicznym względem rejestru Octaf 4',

Tertie [1 $\frac{3}{5}$ ']

- rejestr obsadzony otwartymi piszczałkami o wykonanymi z metalu organowego, w całości rekonstruowany w latach 2010–2013 na podstawie zachowanych ławeczek piszczałkowych oraz analogii wśród chóru pryncypałowego organów pasłęckich,

Viol di Gamba 8'

- rejestr obsadzony wykonanymi z metalu organowego piszczałkami o odwrotnie konicznej geometrii korpusów, wyposażonymi w baczki; rejestr w całości rekonstruowany w latach 2010–2013 na podstawie zachowanej piszczałki głosu Salicional 4' z sekcji Oberwerku oraz pochodzących z 2. poł XVIII w. rejestrów smyczkujących 8' i 4' w instrumencie w Radzynie Chełmińskim,

Mixtur 4fach

- rejestr obsadzony otwartymi piszczałkami o konstrukcji analogicznej względem rejestru Octaf 4'; wszystkie piszczałki rekonstruowane w latach 2010–2013,

Trompet 8'

- rejestr obsadzony językowymi piszczałkami o konstrukcji odbijającej, wyposażonymi w drewniane nogi i głowice, mosiężne półokrągło zakończone i otwarte rynienki oraz rezonatory z ocynowanej blachy żelaznej („biała blacha”); rejestr w całości zrekonstruowany w latach 2010–2013 na podstawie zachowanych analogicznych piszczałek w sekcji pedałowej organów pasłęckich.

Oberwerk:

Principal 4'

- rejestr prospektowy o konstrukcji analogicznej względem głosu Principal 8' w sekcji manualu głównego; z wyjątkiem nielicznych ubytków w całości z lat 1717–1719,

Kurtz Flöte 8'

- rejestr obsadzony wykonanymi z metalu organowego piszczałkami o konstrukcji krytej (część oktawy wielkiej) oraz rurkowej (rurki skierowane do wewnątrz korpusów) i wyposażony w ruchome dekle; rejestr w całości rekonstruowany w latach 2010–2013 na podstawie fotogrametrycznej analizy fotografii niezachowanego egzemplarza z pracowni Hildebrandta w kościele św. Barbary w Gdańsku oraz na podstawie szwedzkich analogii z XVIII w.,

Flöte Douce G. D. 8'

- rejestr obsadzony krytymi drewnianymi piszczałkami o konstrukcji analogicznej względem głosu Gedackt Flöte 8' w sekcji manualu głównego; niemal w całości rejestr ten pochodzi z lat 1717–1719,

Fleute Douce 4'

- rejestr obsadzony konicznymi piszczałkami wykonanymi z drewna dębowego i wyposażonymi we wklejane forszlagi; niemal wszystkie piszczałki tego rejestru pochodzą z lat 1717–1719,

Traverse 2'

- rejestr obsadzony przedętymi krytymi piszczałkami wykonanymi z drewna dębowego; w całości rekonstruowany w latach 2010–2013 na podstawie zachowanego w organach oliwskich egzemplarza z pracowni Friedricha Rudolfa Dalitza,

Nasat 2 $\frac{2}{3}$ '

- rejestr obsadzony wykonanymi z metalu organowego piszczałkami o konicznej geometrii korpusów; zawiera materiał z lat 1717–1719,

Octaf 2'

- rejestr obsadzony piszczałkami o konstrukcji analogicznej względem pozostałych stojących wewnątrz szafy organowej piszczałek chóru pryncypałowego; rejestr zawiera materiał z lat 1717–1719,

Salicinal 4'

- rejestr obsadzony wykonanymi z metalu organowego piszczałkami o konstrukcji analogicznej względem głosu Viol di Gamba 8' w głównym manuale organów; rejestr zawiera materiał z lat 1717–1719,

Sesquialter 2fach

- rejestr obsadzony piszczałkami o konstrukcji analogicznej względem pozostałych stojących wewnątrz szafy organowej piszczałek chóru pryncypałowego; w całości rekonstruowany w latach 2010–2013,

Schalmose 8'

- rejestr językowy o konstrukcji odbijającej, wyposażony w drewniane nogi i głowice oraz podwójnie koniczne rezonatory z metalu organowego, jak również prosto zakończone rynienki w basowym przedziale skali rejestru zaopatrzone w ołowianą nakładkę; rejestr w całości rekonstruowany w latach 2010–2013 na podstawie fotogrametrycznej analizy fotografii niezachowanego egzemplarza z pracowni Hildebrandta w kościele św. Barbary w Gdańsku,

Vox humana 8'

- krótkorezonatorowy rejestr językowy o konstrukcji odbijającej, wyposażony w drewniane nogi i głowice oraz podwójnie koniczne rezonatory z metalu organowego, jak również prosto zakończone rynienki w basowym przedziale skali rejestru zaopatrzone w ołowianą nakładkę; rejestr w całości rekonstruowany w latach 2010–2013 na podstawie fotogrametrycznej analizy fotografii niezachowanego egzemplarza z pracowni Hildebrandta w kościele św. Barbary w Gdańsku.

Pedal – wiatrownica górna:

Principal 8'

- rejestr prospektowy o konstrukcji analogicznej względem głosu Principal 8' w sekcji manualu głównego; rejestr zawiera materiał z lat 1717–1719,

Unter Bas Ged. 16'

- rejestr obsadzony wykonanymi z drewna świerkowego krytymi piszczałkami o podwójnych labiach, wyposażonymi we wklejane dębowe forszlągi; w całości rejestr pochodzi z lat 1717–1719,

Quinta 10 $\frac{2}{3}$ '

- kryty rejestr metalowy, którego 4 piszczałki ustawione są w wieżach prospektu, zaś pozostałe piszczałki znajdują się na wiatrownicy; rejestr zawiera materiał z lat 1717–1719,

Octav 4'

- rejestr obsadzony piszczałkami o konstrukcji analogicznej względem pozostałych stojących wewnątrz szafy organowej piszczałek chóru pryncypałowego; rejestr zawiera materiał z lat 1717–1719,

Rausch Quinta 2fach

- rejestr obsadzony piszczałkami o konstrukcji analogicznej względem pozostałych stojących wewnątrz szafy organowej piszczałek chóru pryncypałowego; w całości rekonstruowany w latach 2010–2013 na podstawie zachowanych ławeczek piszczałkowych,

Pedal – wiatrownica dolna:

Nacht Horn 2'

- rejestr obsadzony piszczałkami o konstrukcji i datowaniu analogicznym względem głosu Hol Flöte 8', wszystkie piszczałki wyposażone w zalutowane na stałe dekle; rejestr zawiera materiał z lat 1717–1719

Octaf 2'

- rejestr obsadzony piszczałkami o konstrukcji analogicznej względem pozostałych stojących wewnątrz szafy organowej piszczałek chóru pryncypałowego; w całości zrekonstruowany w latach 2010–2013,

Hol flöte 8'

- rejestr obsadzony dębowymi piszczałkami o konstrukcji rurkowej, wyposażonymi w czworoboczne rurki; niemal wszystkie piszczałki pochodzą z lat 1717–1719,

Unter Bas Off. 16'

- rejestr obsadzony otwartymi piszczałkami świerkowymi wyposażonymi w dębowe forszlagi; w całości rejestr pochodzi z lat 1717–1719,

Fagot 16'

- rejestr obsadzony językowymi piszczałkami o konstrukcji odbijającej, wyposażonymi w drewniane nogi i głowice oraz wykonane z drewna świerkowego rozszerzające się ku górze rezonatory, jak również prosto zakończone rynienki zaopatrzone w ołowianą nakładkę; rejestr niemal w całości pochodzi z lat 1717–1719,

Trompeten Bas 8'

- rejestr obsadzony językowymi piszczałkami o konstrukcji odbijającej, wyposażonymi w drewniane nogi i głowice, mosiężne półokrągło zakończone i otwarte rynienki oraz rezonatory z ocynowanej blachy żelaznej („biała blacha”); rejestr zawiera materiał z lat 1717–1719

Schalmey 4'

- rejestr obsadzony językowymi piszczałkami o konstrukcji odbijającej, wyposażonymi w drewniane nogi i głowice, mosiężne półokrągło zakończone i otwarte rynienki oraz rezonatory z ocynowanej blachy żelaznej („biała blacha”); rejestr zawiera materiał z lat 1717–1719

ELBLĄG, KOŚCIÓŁ BOŻEGO CIAŁA, 1718

Niezachowany instrument kościoła Bożego Ciała w Elblągu do tej pory nie był łączony z działalnością warsztatu Andreasa Hildebrandta. Niewątpliwie w roku 1718 Hildebrandt przebywał w okolicach Elbląga, związany chociażby pracą nad konstrukcją zachowanego do dziś instrumentu w Pasłęku. Według Harnocha³³ organy w elbląskiej świątyni powstały w 1718 r. i były prezentem Johanna Josua von Kettnera, holenderskiego wysłannika w Indiach, rodowitego elblążanina. Zgodnie ze wspomnianym przekazem Harnocha instrument posiadał 10 rejestrów i zapewne jeden manuał bez pedału, przy czym szafa organowa stanowiła wariant zbudowanego w 1713 r. obiektu zachowanego częściowo w Przemarku. Także w elbląskim kościele Bożego Ciała na niższej kondygnacji prospektu ustawione były piszczałki rejestru Principal 4', zaś na wyższej kondygnacji – najprawdopodobniej piszczałki dyszkantowego rejestru Principal 8' (podobnie jak w przypadku wspomnianego instrumentu w Przemarku oraz organów kaplicy św. Anny przy kościele św. Trójcy w Gdańsku)³⁴. Dyspozycja wyglądała zapewne podobnie jak w przypadku obu pokrewnych jednomanuałowych instrumentów z warsztatu Hildebrandta. Instrument posiadał dwa miechy klinowe³⁵. Ukończenie instrumentu kościoła Bożego Ciała w Elblągu przypada na środkowy okres prac nad zbudowanymi przez Hildebrandta w latach 1717–1719 organami kościoła św. Bartłomieja w Pasłęku, zatem także menzuracja i konstrukcja poszczególnych rejestrów elbląskiego instrumentu zapewne powielala rozwiązania zastosowane przez warsztat w przypadku Oberwerku pasłęckich organów – także opartego na rejestrze Principal 4'. Prospekt instrumentu w Elblągu oparty był na klasycznym 5-członowym schemacie architektonicznym: wieża piszczałkowa – pole piszczałkowe – wieża piszczałkowa – pole piszczałkowe – wieża piszczałkowa, przy czym boczne wieżyczki prospektu (na rzucie poligonalnym) były wyższe, zaś wieżyczka środkowa (na rzucie trapezoidalnym) – niższa. Po raz pierwszy wśród udokumentowanych fotograficznie dzieł warsztatu

³³ A. Harnoch, *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen*, s. 408: *Orgel von 1718 mit 10 Stimmen, ein Geschenk des Johann Josua v. Kettner, eines holländischen Gesandten in Indien, geborenen Elbingers*; Harnoch powtarza informację opublikowaną już w 1750 r. w: Johann Samuel Helmsius, *Supplement zu dem grossen und vollständigen Historisch-Politisch-Geographischen Atlante der gnatzen Welt, Oder zu dem grossen und vollständigen Geographischen und Kritischen LEXICO, Darinnen die Beschreibung des Erd-Kreises, Aller Monarchien, Kaysertümer, Königreiche, Chur- und Fürstenthümer, Republicken, freien Staaten, Stände und Herrschaften, Länder, Städte, Festungen, Seehäfen Schlösser, Flecken, Aemter, Stiffter, Klöster, Gebürge, merkwürdigen Höhlen, Bergwerke, Pässe, Wälder, Meere, Seen, Inseln, Vorgebürge, Klippen, Sand-Bäncke, Meer-Engen, Quellen, Flüsse, Canäle, Gesund-Brunnen etc.*, Band 13, Leipzig 1750, kol. 707: *Besonders hat diese Kirche eine schöne Zierde an der prächtigen Orgel bekommen, welche im Jahre 1718 durch ein Geschenk gebaut ward, welches Herr Johann Josua von Kettler, Holländischer Extraordinair-Ambassadeur, an dem großen Mogul, und König von Persien, Rath von Judin und Directeur von Suratta, ein geborner Elbinger, im Jahre 1717 übermachte, weswegen auch sein Bilniß nebst einem kleinen Monument, nicht weit davon in die Mauer zum Andenken gesetzt ist.*

³⁴ AP Gdańsk (10), sygn. 377/18,2; Dla nowego głosu Principal 8' A. Terletzki przewidział wykonanie z drewna 12 największych piszczałek, co pośrednio dowodzi, iż w prospekcie mógł się zmieścić jedynie rejestr 4': *die 12 größten Pfeifen von Holz.*

³⁵ *Ibidem*, s. 5: *Da die zwei Blase=bälgen hierzu nicht hinlänglichen Wind geben können [...].*

Hildebrandta pojawia się tutaj koncepcja wieżyczek na rzucie trapezu, zastępujących zrealizowane jeszcze w Przemarku i w Pasłęku wieżyczki na rzucie trójkąta. Owe trapezoidalne wieżyczki będą charakterystyczne dla późniejszych dzieł Hildebrandta, wśród których archaizujący wyjątek stanowić będą organy kościoła św. Brygidy w Gdańsku (1724–1733 z wykorzystaniem starszych elementów). Swego rodzaju enigmą jest proveniencja dwóch bocznych segmentów szafy organowej złożonych z masywnego 8-stopowego pola piszczałkowego oraz przylegającej do niego wieżyczki, będącej powtórzeniem wyższych wieżyczek prospektu środkowej części instrumentu. Wprawdzie pochodzący z roku 1785 kosztorys na rozbudowę instrumentu zakładał zbudowanie dla sekcji pedałowej dwóch nowych szaf organowych z drewna świerkowego³⁶, jednak projekt ten nie został zrealizowany. Dopiero warsztat firmy Augusta Terletzkiego z Elbląga dokonał rozbudowy szafy organowej (1881)³⁷, wprowadzając wysoce nietypowe dla XVIII w. wysokie pola piszczałkowe zwieńczone prostym belkowaniem. Niewątpliwie piszczałki frontowe widoczne na historycznej fotografii prospektu posiadają geometrię typową dla warsztatu Hildebrandta: większe piszczałki wyposażono we wlotowywane i silnie wypukłe labia półokrągłe, zaś piszczałki mniejsze – w wygniatane i również półokrągłe labia.

SKOWRONY, KOŚCIÓŁ WNIEBOWZIECIA NMP, 1722

Znajdujący się od 1722 r. w Skowronach instrument pochodził z kościoła św. Bartłomieja w Pasłęku i był w swojej pierwotnej wersji powstałym w latach 1593–1597 dziełem Jochima Zickermanna z Kamienia Pomorskiego³⁸. Opisany przez Jana Jancę na podstawie notatek Wernera Renkewitza instrument³⁹, posiadający według relacji Renkewitza prospekt złożony z trzech półokrągłych wieżyczek i ozdobiony snycerką w stylu akantowym, nie zachował się. Te niewielkie organy były pierwotnym pozytywem pasłęckich organów Zickermanna, które ustąpiły miejsca powstałemu w latach 1717–1719 dziełu Andreasa Hildebrandta. W 1910 r. firma Bruno Goebela z Królewca zbudowała nowe organy (opus 275)⁴⁰ w neobarokowej szafie organowej, które zachowały w zdekompletowanym stanie do dzisiaj. Wbrew relacji Renkewitza⁴¹ szafa organowa, w której znajdują się obecnie organy Goebela nie posiada elementów z 1722 r., ani też z lat 1593–1597. Przeniesiony z Pasłęka i przebudowany przez Hildebrandta instrument istniał prawdopodobnie jeszcze około 1890 r., w którym wspomina o nim Agathon Harnoch⁴². Brak prze-

³⁶ Ibidem, s. 4: *Die zwei Structuren [...] von guttem Fichten Holz.*

³⁷ Ibidem, oferta firmy A. Terletzki, brak numeracji stron: *Das schöne Gehäuse der alten Orgel soll beibehalten aber entsprechend erweitert werden.*

³⁸ J. Janca, W. Renkewitz, *Geschichte der Orgelbaukunst*, s. 46; F. Kluge, *Die Orgel*, s. 8.

³⁹ Ibidem, s. 192–193.

⁴⁰ Datowanie instrumentu firmy Goebel na podstawie: J. Janca, H. Fischer, W. Renkewitz, *Geschichte der Orgelbaukunst*, Band II. 2, s. 496.

⁴¹ Ibidem, s. 193: *Das pneumatische Werk war in der Zeit um 1901 gebaut und nur die Fassade vom alten Bestand verwendet worden.*

⁴² A. Harnoch, *Chronik und Statistik*, s. 408: *Ein Stück Positiv 1722 aus der Kirche zu Pr. Holland angekauft.*

kazów ikonograficznych oraz wiarygodnych opisów szczegółowych uniemożliwia na obecnym etapie badań bardziej wyczerpujący opis niezachowanego instrumentu.

JELONKI, KOŚCIÓŁ NAJŚWIĘTSZEGO SERCA PANA JEZUSA, OK. 1725

Niewiele wiadomo na temat historii organów kościoła parafialnego w Jelonkach. Jan Janca i Werner Renkewitz datują instrument na ok. 1725 r.⁴³. O ile można stwierdzić na podstawie zachowanych oraz udokumentowanych fotograficznie przykład, to właśnie w Jelonkach po raz pierwszy Hildebrandt zastosował schemat architektury prospektu, który w 1728 r. wykorzystany został podczas budowy sekcji manualowej organów w Pruszczu Gdańskim. Z uwagi na niewielką wysokość dostępną dla instrumentu przestrzeni, organy wyposażone zostały przez Hildebrandta w zajmujący całą szerokość szafy organowej cokół oraz umieszczony w bocznej południowej ścianie szafy stół gry. Z wyborem takiej konstrukcji wiązało się ponadto zastosowanie leżącej ramy wałków skrętnych. 49 piszczałek umieszczonych w dolnej kondygnacji prospektu należało do rejestru Principal 8' (rejestr ten w całości znajdował się w prospekcie). Górna kondygnacja prospektu zawierała ponadto dwa pola piszczałkowe wyposażone w 7 niemych piszczałek każde oraz dwa dodatkowe pola, w których umieszczono figury muzykujących aniołów z mechanizmem młoteczkowym powiązany z zespołem mosiężnych dzwonek (rozwiązanie analogiczne względem muzykujących aniołów zachowanych w instrumencie Hildebrandta w Pasłęku). Organy posiadają zespół 3 zachowanych w wieży kościoła miechów klinowych z urządzeniem dla kalikanta. W 1852 r. nieznanymi organmistrz (prawdopodobnie przedstawiciel rodziny Scherweit z Królewca) dodał 4-głosową sekcję pedałow⁴⁴. W 1871 r. August Terletzki dokonał wymiany części rejestrów⁴⁵. W 1917 r. dokonano niewątpliwie konfiskaty frontowych piszczałek, które jeszcze w 1930 r. nie były uzupełnione⁴⁶. Pod centralną wieżyczką prospektu zachowała się metalowa tabliczka z inskrypcją o treści:

*Diese Orgel wurde im Jahre 1932 erneuert von der
Orgelbauanstalt Bruno Goebel & Söhne, Königsberg Pr.
Stiftung
von Dr. h.c. August Madsack
Hannover,
geboren in Hirschfeld.*

Niestety zakres prac wykonanych przez firmę Goebel w 1932 r. pozostaje nieznanymi. Prawdopodobnie po 1945 r. instrument uległ znacznej dewastacji, w wyniku czego niemal wszystkie wykonane z metalu organowe piszczałki zaginęły. W bliżej nieokreślonych latach XX w. piszczałki częściowo uzupełniono jednak

⁴³ J. Janca, W. Renkewitz, *Geschichte der Orgelbaukunst*, s. 194–195.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 195.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 194.

⁴⁶ *Ibidem*.

w sposób niezgodny z pierwotnym założeniem instrumentu. W miejscu piszczałek górnej kondygnacji prospektu znajdują się obecnie namalowane na tekturze atrapy, zaś umieszczone pierwotnie w prospekcie figury muzykujących aniołów z dzwonkami zostały wtórnie wykorzystane do dekoracji jednego z pochodzących z 2. poł. XX w. ołtarzy bocznych. Układ architektoniczny prospektu opiera się na centralnej wyższej wieżyczce na rzucie poligonalnym, zawierającej 7 największych piszczałek rejestru prospektowego. Wieżyczka ta jest flankowana przez w cztery „lustrzane” pola piszczałkowe zawierającymi po 7 piszczałek każde. Ponad wspomnianymi polami umieszczone zostały dwie kolejne pary pól – w dwóch z nich pierwotnie znajdowało się 7 niemych piszczałek, w dwóch kolejnych posadowiono wspomniane figury muzykujących aniołów. Boczne wieżyczki prospektu na charakterystycznym dla Hildebrandta trapezoidalnym rzucie flankowały opisany wcześniej zespół centralnej wieżyczki i 4 pól obok niej. Profile gzymsów i architrawów powtarzają formy znane z instrumentów w kaplicy św. Anny w Gdańsku, Przezmarku, Pasłęku, Pruszczu Gdańskim i jeszcze kilku innych, udokumentowanych fotograficznie obiektów z pracowni Hildebrandta. Szynerka prospektu powtarza swobodnie formy znane z instrumentu kościoła św. Brygidy w Gdańsku oraz dość dokładnie formy zastosowane później w obiekcie zachowanym w Pruszczu Gdańskim. Charakterystyczne motywy akantowe wzbogacone są karbowanymi wstęgami wplecionymi pomiędzy wić akantowych liści.

Pierwotna dyspozycja zachowana jest jedynie jako rekonstrukcja autorstwa Wernera Renkewitza⁴⁷:

Manual C – c³

Bordun	16'
Principal	8'
Hohlflöte	8'
Quintadena	8'
Octava	4'
Rohrflöte	4'
Quinta	2 $\frac{2}{3}$ '
Octava	2'
Tertia	1 $\frac{3}{5}$ '
Mixtur	3fach
Trompete	8'

Przynajmniej jeden z powyższych rejestrów (Trompete 8') był pierwotnie podzielony na część basową i dyszkantową. Organy posiadały ponadto przynajmniej dwa rejestry poboczne: rejestr dzwonek (*Engelstern*) oraz rejestr wirującej gwiazdy. Niewykluczone, że oba wspomniane urządzenia dodatkowe uruchamiane były (podobnie jak w Pasłęku) jednym ciągiem rejestrowym. Stan zachowania in-

⁴⁷ J. Janca, W. Renkewitz, *Geschichte der Orgelbaukunst*, s. 194–195.

strumentu, w tym znaczne zaatakowanie jego konstrukcji nośnej przez szkodniki drewna uniemożliwia szczegółową inspekcję jego wnętrza bez pogwałcenia zasad BHP. Spośród oryginalnych piszczałek Hildebrandta zachowany jest częściowo jedynie rejestr Bordun 16' wykonany z drewna świerkowego i wyposażony we wklejane dębowe forszlagi.

Stół gry instrumentu posiada szereg cech, które czynią go pod wieloma względami spokrewnionym ze stołem gry organów Hildebrandta w Pasłęku i Pruszczu Gdańskim. Ciągła rejestrowe wykonane zostały z wykorzystaniem toczonych drewnianych uchwytów o formie identycznej względem rozwiązań zachowanych w Pasłęku. Liczne elementy mechanizmu gry (kątowniki) wykonano z drewna lipowego, zaś charakterystycznie ścięte i fazowane końce abstraktów ustabilizowano w klasyczny sposób poprzez obwiązanie ich szpagatem. Tabliczki z nazwami rejestrów umieszczone były na pasku skóry, po którym pozostał jedynie ślad ponad ciągłymi rejestrowymi. Instrument zachowany jest w stanie uniemożliwiającym jego pełne wykorzystanie muzyczne. Konieczna jest rekonstrukcja piszczałek metalowych oraz drobiazgowa konserwacja wszystkich elementów drewnianych obiektu. W celu zgromadzenia bardziej szczegółowych informacji dotyczących pierwotnej formy obiektu konieczny jest jego demontaż oraz oględziny części w warsztacie organmistrzowskim.

Układ piszczałek frontowych (odzwierciedlający układ piszczałek na wiatrownicy) jest najprawdopodobniej następujący (z uwagi na niestabilną konstrukcję nośną szafy organowej nie była możliwa dokładna inspekcja pozwalająca na ostateczne zweryfikowanie zagadnienia):

a) wieża południowa

gis, e, c, Gis, B, d, fis

b) pola piszczałkowe po stronie południowej:

c, e, gis, c², e², gis², c³, b², fis², d², b¹, fis¹, d¹, b

c) wieża środkowa:

Fis, E, D, C, Cis, Dis, F

d) pola piszczałkowe po stronie północnej:

h, dis¹, g¹, h¹, dis², g², h², a², f², cis², a¹, f¹, cis¹, a

e) wieża północna:

f, cis, A, G, H, dis, g

Mimo znaczących ubytków zabytkowej substancji istnieje wciąż kilka pochodzących z pracowni Andreeasa Hildebrandta instrumentów, których konserwacja i rekonstrukcja jest możliwa w oparciu o zebrane przede wszystkim w trakcie konserwacji organów pasłęckich materiały i powstałe w ramach prac dokumentacje. Piszący te słowa wyraża nadzieję, że wraz z rosnącym w Polsce zainteresowaniem dawnym instrumentarium organowym uda się przywrócić muzyczne życie jeszcze kilku dziełom jednego z najwybitniejszych gdańskich organmistrzów.

**ACTIVITY OF THE ORGANBUILDING WORKSHOP
OF ANDREAS HILDEBRANDT IN ELBLĄG
AND ITS NEIGHBOURHOOD FROM 1711 TO 1725**

SUMMARY

Spent in Elbląg and its neighbourhood from 1711 to 1725 was important and relatively inexperienced in the current literature period for the activity of the Gdańsk organist Andreas Hildebrandt workshop. The instruments created in and around Elbląg in this period offered Hildebrandt not only the opportunity to experiment on new tonal and technical concepts but also constituted an important reference, which seems to have contributed to the reputation of the workshop and opened the way for subsequent large orders in Gdańsk. The article contains information about newly built, rebuilt or attributed to Hildebrandt instruments in Elbląg (churches of St. Nicholas', St. Mary's and Corpus Christi), Przewmark (church of the Exaltation of the Holy Cross), Pasłęk (St. Bartholemew), Skowrony (church of the Assumption of Mary), Jelonki (church of the Sacred Heart).

**TÄTIGKEIT DER ORGELBAUERWERKSTATT
VON ANDREAS HILDEBRANDT IN DER GEGEND
VON ELBLĄG VON 1711 BIS 1725**

ZUSAMMENFASSUNG

Eine wichtige und in der bisherigen Fachliteratur wenig präsente Schaffensperiode der Werkstatt des Danziger Orgelbauers Andreas Hildebrandt waren die überwiegend in der Gegend von Elbląg verbrachten Jahre 1711–1725. Die in dieser Zeit entstandenen Instrumente boten dem Orgelbauer nicht nur die Gelegenheit, neue klangliche und technische Konzepte zu erforschen, sondern waren auch eine wichtige Referenz, die – wie man annehmen darf – den Weg für spätere monumentale Aufträge in Gdańsk eröffnet hat. Der Artikel beinhaltet Informationen über die von Hildebrandt neu- bzw. umgebauten Orgeln in Elbląg (St. Nikolai, Marienkirche und Fronleichnam-Kirche), Przewmark (Kreuzerhöhung-Kirche), Pasłęk (Bartholomäuskirche), Skowrony (Mariä-Himmelfahrt-Kirche) und Jelonki (Heiligstes-Herz-Jesu-Kirche).

DZIAŁALNOŚĆ WARSZTATU ORGANMISTRZA ANDREASA HILDEBRANDTA W ELBLĄGU I JEGO OKOLICACH W LATACH 1711–1725

STRESZCZENIE

Ważnym i stosunkowo mało obecnym w dotychczasowej literaturze przedmiotu okresem działalności warsztatu gdańskiego organmistrza Andreasa Hildebrandta były spędzone przede wszystkim w okolicach Elbląga lata 1711–1725. Powstałe w tej fazie działalności Hildebrandta instrumenty były dla organmistrza nie tylko okazją do wypróbowania nowych koncepcji brzmieniowych i technicznych, ale także stanowiły ważną referencję, która – jak się może wydawać – przyczyniła się do ugruntowania renomy warsztatu i otworzyła drogę do późniejszych wielkich zleceń na terenie Gdańska. Artykuł zawiera informacje o instrumentach w kościołach św. Mikołaja, NMP oraz Bożego Ciała w Elblągu, w kościele Podwyższenia Krzyża Świętego w Przechmarku, kościele św. Bartłomieja w Pasłęku, kościele Wniebowzięcia NMP w Skowronach oraz kościele Najświętszego Serca Pana Jezusa w Jelonkach, zbudowanych lub przebudowanych przez Hildebrandta, względnie też jemu przypisywanych.

BIBLIOGRAFIA

- Döring G., *Versuch einer Geschichte und Beschreibung der evangelischen Hauptkirche zu St. Marien in Elbing*, Elbing 1846.
- Harnoch A., *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in den Provinzen Ost- und Westpreussen / nach gedruckten und ungedruckten Quellen dargestellt von Agathon Harnoch*, Neidenburg 1890.
- Janca J., Renkewitz W., *Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreussen von 1333 bis 1944*, Band I, Würzburg 1984.
- Janca J., Renkewitz W., Fischer H., *Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreussen von 1333 bis 1944*, Bd. II, Köln 2015.
- Kluge F., *Die Orgel der St. Bartholomäuskirche zu Pr. Holland. Aus Anlass des Umbaues im Jahre 1929*, Pr. Holland 1929.
- Michalak J.M., *Unbekannte Einzelheiten zur Biographie eines bekannten Orgelmeisters und seiner Familie*, w: „Greifswälder Beiträge zur Musikwissenschaft 18”, Berlin 2012, s. 193–210.
- Niedt F.E., Mattheson J., *Friedrich Erhard Niedtens Musicalische Handleitung Zur Variation Des General-Basses [...]*, Hamburg 1721, wydanie faksymiliowe, Hildesheim, Zürich, New York 2003.
- Organy Andreasa Hildebrandta w kościele św. Bartłomieja w Pasłęku. Dzieje i konserwacja / Festschrift zur Orgelweihe der Andreas-Hildebrandt-Organ in der St. Bartholomäuskirche in Paslęk*, red. T. Piech, M. Rost, K. Urbaniak, Kraków 2013.